Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

(1) P. Hd work

ओं श्रीगणेशाय नमः

29/8/93
Asharathpuri, 7
New Delhi-15

काव्यस्य " रसास्वादपरतंत्राणां कथमुपदेश इत्याशंकां परिहरति। लौकिकदृष्टान्तप्रदर्शनेन। यथा वेतनवित्तस्य लोभः पुंश्चक्कु भक्षिणां। तथोपदेश्ये लाभोपि रसास्वादनिधायिनाम्। वेदोत्तुसारादिभिर्व कृतार्थत्वं परिहरति। "—

कटुकौषधवद्वैद्यैरुपदिष्टां कथंचन।
काव्योपदिष्टां सेवन्ते रसम्बन्ध्यमृतादिवत्॥

तस्मात् काव्यनिबन्धानां काव्यासमित्तत्वागम।
प्रतीयमान प्राधान्यं, प्राक्तनैः प्रतिपादितम्।
काव्यमेव फलं कर्तुं सरसं नियतं प्रभुः।
शक्तिर्व्युत्पत्ति सामग्रिसम्भूर्ण यस्यादधते॥

8/13

शक्तिः कवित्वबीजं हि प्राक्तनीकापि संस्कृया।
यथाविना न प्रसरेत् काव्यं शिक्षावतामपि॥
व्युत्पत्तिर्गौरव बलाधदि किञ्चित्कचञ्चन।
प्रसादितं परं तच्चहन्यमेव न संशयः॥

तथाचोक्तम्—

नाकवित्वमधर्मान् यंमृत्यदण्डनायका।
कुकवित्वं पुनरस्साधाम्मृतिमाहुर्मनीषिणः॥ इति॥

प्रतिभाजामतां कवयस्समुपासते।
यथायानीवितं वित्तं देव्या वाचस्यधातनोः॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वोलचाल की

उक्तं हि " प्रसानवन्तो लोके खशालिनी प्रतिभामत
तदनु प्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणः कविः ॥

प्रतिकृतिरि सत्यर्थे साते शब्दानुशासने ।
अस्ति तन्नाभिनायेन परिस्रवति वाङ्मधुः ॥
बहुधावसुतापूर्वैः काव्यनिर्माण कर्मठैः ।
प्रतिहैव परांप्रीतिं तेषामाहुः कवित्वसौ ॥
शक्तिभेदं प्रकाश्य तदनुसारिणीं व्युत्पत्तिमपि
साधकतया स्तौति ।—

व्युत्पत्तिरपि शक्तेयैव सङ्गानानुवर्तते ।
साहित्यस्याः प्रियसखीनिर्यमव्यभिचारिणि ॥
व्युत्पत्तिरभिता शक्ति (रभ्यदासीनेव तूष्णीमस्ति
इत्याह —)

व्युत्पत्तिर्लोक शास्त्रकाव्याद्यवेक्षणम् ।
अभ्यास उपदेशेन काव्यज्ञानांच संमता ॥
प्रतिपादितानां व्युत्पत्तिभेदानां स्वरूपं काव्य
कर्मणि साधकत्वं च क्रमेण प्रतिपादयति ।—

यत्किंस्थिरानेकविध लोकवृत्तानुवर्ति ।
व्यस्यकरणे लोकज्ञानमुच्छ्वसितं कवेः ॥

व्यतिरेकमुखेनापि लोकवृत्तज्ञानस्य काव्यकरणे
साधकत्वमाह —

असाल्लोकवृत्तो य शास्त्रकाव्यविदुष्यसौ ।
ऋष्यशृंग इवाशो व्यद्रव्यते मुग्धसंसदि ॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ग्रन्थपरिचय: (3)

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शास्त्रपरिणामरूपं द्वितीयं व्युत्पत्तिभेदं प्रतिपादयति—

छन्दश्चतुर्वर्ग कलासङ्गाश्चदान्तिनां।
शास्त्राण्यभ्यसनीयानि काव्याङ्गानि कराण्यपि॥
एवमभ्यसनीयानि शास्त्राणि प्रतिपाद्य तेषामभ्यास हेतोः काव्यकरणे फलवत्तां क्रमेणप्रतिपादयति—

हेत्तसंभाय विधिर्यत छन्दश्शास्त्रनिरूपणं।
शब्दशुद्धिविवेकाय शब्दशास्त्रविवेचनम्॥
चतुर्वर्गः कलाभिश्च काव्यनिर्मीयते यतः।
अतस्तच्छास्त्रविदुषा भाव्यं काव्यं चिकीर्षता॥
नृपाणां काव्यनेतॄणां स्वभावगजशिक्षणम्।
वर्णनीयं काव्यकृता तस्मात्तच्छास्त्रवेदनम्॥
इतिहासपुराणानामभ्यासेनाधिगम्यते।
राजवंशाकथातीर्थलोकभेदावबुद्ध्येते॥
तथाभिधानकोशानां क्रियागीयत्तयास्थितेः।
नामाद्यैः विप्रयुक्तानां सन्धिग्धार्थावबुद्ध्येते॥
किमेवंबहुनोक्तेन लोकेयद्यद्विभाव्यते।
10/8 तत्तत्सर्वं वेदितव्यं काव्यकृता काव्यनिर्मितम्॥

वक्तव्य—

न सशब्दो नतद्वाच्यं न सा विद्या न सा कला।
जायेत यन्न काव्याङ्गं हि भारोमहान् कवेः॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इत्थं लोकशास्त्रासङ्ग काव्यनिर्माण कौतुकै
कविर्महाकवीनां कालिदासादीनां काव्यानि
काव्यमार्ग परिज्ञानाय सततं परिशीलयेदित्याह—

लोकशास्त्रविशेषसङ्ग काव्यनिर्माण कौतुकै
काव्यानि कालिदासादे स्ततं परिशीलयेत् ॥

लोकशास्त्र विशेष पुराणादिपरिज्ञानशालिनः कवेः
किमपेक्षितं न कविताचित काव्यपरिशीलनमेवे
यत आह :—

वेदशास्त्रपुराणादि सामान्यमपि सीदति ।
अज्ञात काव्यसरणेः काव्यनिर्माणकर्मसु ॥

उपन्यस्तमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थयते—

अन्याभिगतिरन्यस्य गतिरन्यादृशो व्रजेत् ।
मरक्किन कपोलस्य [गतिरन्या हि दन्तिनः ॥

लोकशास्त्रपुराणानां द्वितयेहि पृथक् पृथक् ।
रीतिरन्येव काव्यानां लोकोत्तरपदस्पृशाम् ॥

वेदशास्त्रादिश्योन्यतिरेकस्य हेतुभूतं काव्यानां
लोकोत्तरपदस्पृत्वं समर्थयते ।—

रसभावगुणौचित्य घटनालक्रियादयः ।
काव्यादन्यत्र दृश्यन्ते गुणा वा वेदशास्त्रयोः ॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शृंगारादि रसनिर्देशादि भावमाधुर्यादि गुणग्रा-
म्यस्पर्शरहितरपाद्येयमस्तुतिर्हास्यादि
घटनानुप्रासोपमाद्यलंकारभावोदयभाव
सन्धि भावशबलतादयश्च। काव्यव्यतिरेकेण
न्यत्र गुणवत्ता दृश्यन्ते कचिद्वितियावत्।
एवमनन्तविलक्षणानां काव्यानां शास्त्रादि-
मार्गपरिशीलनेनाभ्यास इति शास्त्रसूत्रवाना-
भ्यासेनत्रसनस्तु नैनैचित्र्यलाभः। तस्मात्-
काव्यानि कर्तुं काव्यानेव परिशीलनीत्यागनि
निगमयति।—

तस्मादालोचितशेषलोकशास्त्रोपधीमता।
कर्तव्यः कालिदासादेः काव्यानां परिशीलनम्॥

इतः कविभ्यः कालिदासस्य वैशिष्ट्यं तद्वाक्यानां वेदवत्प्रामाण्यं च भट्टाचार्यपादैः प्रतिपादितम्।— यथा—

कवयः कालिदासाद्याः कवयोऽन्ये मयूरकाः।
पर्वते परमाणौ च पदार्थे लक्ष्यतस्त्रयम्॥" इति
संहृत्य लोकान् पुरुषाधिक्येत इति तद्वाक्यप्रमा-
र्यपादैः प्रमाणत्वेन मीमांसायामिदर्शितम्

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कवीनां लोकोत्तरत्वं वेदपि विरुद्धादेवता वाचक त्वेन "अनन्तमव्ययं कवयः" कवि कवीनामुपमश्रमस्तमं। कविसमूहमतिथि जनानामिवादौ प्रस्तावादित्वात्। व्यासवाल्मीकि प्रभृतिषु कवीनां लोकोत्तरत्वं। एवं लोकवृत्तान्त शास्त्रकाव्यादिवलोक नेनपव्युत्पत्तिभेदं व्याख्याय साम्प्रतं काव्य सामान्यउपदेशेन तस्याहाभासरूपं व्युत्पत्तिभेदं प्राक्प्रतिपादितार्थं प्रदर्शनपुरस्सरं विवृणोति" एवं लोकस्य शास्त्राणां काव्यानामपि वेदिता।

1/4/15

प्रतिभावान् प्रबन्धेत काव्यशब्दः काव्यकर्म।

तेषां स्वरूपमभ्यास क्रमंचाह—

काव्यं कर्तुं विवेक्तव्य ये जानन्ति तत्त्वतः।
काव्यास्तेस्तदभ्यस्येदुपविष्टेन वर्त्मना॥

काव्य करणे काव्यार्थविवेचने च ये कुशलाः ते कुशलैः कविभिस्सहृदयैश्च उपदिष्टेन मार्गेण। मभ्यसेत्। तेषामुपदेश क्रमश्च वामनादिभिरुक्तः—

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

(7) 12/B.

आधानोद्धरणे तावद्धावद्भोमायते मनः।
पदानां स्थापिते स्थैर्ये इन्तसिद्धासरस्वती॥
यत्पदानि त्यजन्येतत्परिवृत्तिसहिष्णुताम्।
तं शब्दन्यासनिष्णातःशब्दपाकं प्रचक्षते॥
वाच्यानां वाचकानांच यदौचित्यसंयोजनं।
रसादिविषयेणैतत्कर्ममुख्यमहर्निशं॥
उक्तमर्थंनिगमयति——
उपदिष्टेन काव्यस्यैरंध्रवेगवर्तिना।
मुहुर्मुहुरवेक्षेत तस्समं काव्यनिर्मितम्॥
रागादिकुक्षिनयेन विवक्षितदेशकालादि
युक्तिमता काव्यस्यैवोपदिष्टेन मार्गेण तस्सममेव मुहुर्मुहुरवेक्षेत। काव्यनिर्माणक्रमं पदानां उद्धानोद्धरणस्थिरकरणादि सिध्यर्थं मुहुर्मुहुरवेक्षणं रसादिविषयेणौचित्येन वाच्यवाचकयोर्योजनमुक्तत्र प्रतिपादयिष्यते। तस्यामुदाहरणानि भोगनाथकाव्येषु द्रष्टव्यानि। तत्रा मेक्लासो
शैथिरेषु शिलातरेषु रामस्तरुमूलेषु
तमोदलिन्दरिषु सरसिषु च विश्रम्य युद्धिं पिपासा
मैतिबाणैरभिपिर
इत्यादिपदानां परिवृत्त्य
सहिष्णुत्वात् स्थैर्यं निरूपणीयम्॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अत्रैव शृंगार रसाङ्ग भूतायाः अनुकम्पायाः प्रतिपादके वाक्ये। चित्तभूमिकारगमायुगुणस्वीकार स्वमुचित्वा तथाच त्रिपुरविजये। उपर्यधो रचितमयश्वराजत तथोर्द्वयोः कनकमयं च मध्यतः पुरमसौ दहनविधेः पुरोच्चगात् सधूमतां सदहन वैसदसताम्। इत्यादौ भयानक रसे ओजस्वीकारः भोगनाथ विरचिते गौरीनाथाष्टके च/ कष्टाय प्रसवाय शस्त्रपदविच्छित्तये काँक्षानल प्लुष्टये प्रथमा नेमत् सरोगुणविच्छित्तये दुष्टात्मने। रुष्टाय प्रतिषिद्धकार्यघटनादुष्टाय सूक्ताध्वगसे गौरीनाथ गुणाधिनाथ जनकः त्रीणातु मद्यं भवान् अगरतिभावाङ्गस्य विभवस्तस्य प्रतिपादके पादत्रय स्वौनस्यस्वीकारः। केवल रतिभावव्यञ्जके तुरीये पादे साधुर्यमेव स्वीकृतम्। स्वीकुर्वन्नोत्तमङ्गानि सर्वाण्यपि समग्राधिष्ठकविः काव्यकृतौ प्रौढिं परमाधाकते कृतः। एतावति प्रसंगे चिरन्तन प्रतिपादितं कवेः प्रशंसामपि प्रस्तौति।—

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः।
यथास्मैरोचतेविश्वं तथेदं परिवर्तते॥

अत्र काव्यसृष्टेः प्रजापतिसृष्टि वैलक्षण्यं प्रतिपादितम्। तथा योगनाथकाव्ये त्रिपुरविजये॥

पालाभ्याः करयुगयोन्त्रवारिधारादीर्घाभ्यो दश
शतयोजने पपात। सापक्षमव्यतिकर चञ्चन्नेत्राञ्जनस्तबक हरिदेक नाल
मासीत्॥

अत्र बहूसृष्टानां नेत्राणां कमलत्वप्रतिपादने
पक्षाणां च चञ्चरित्व कथनं सलिलधारायाः
कमलनाल बहूनां कमलानामेकं नाल
हेतुत्व च। सर्व प्रतिपादनेन सहस्रमुख
प्रसर कमलरूपसामास्योविद्वत्व च महेन्द्रस्य
कविसृष्टौ चमत्कारावहं भवति। महाकविना
हासेनाप्युक्तम्—॥
जाधौशिव हासितिक इव लगेवरन हेवनस्थलमो
दावे इभुवणमस्वप्नमिणे चेक इसा वाक्ये॥

15 ध्वनिकारोपि/आनन चेतनमपि चेतनवचित्व
नान चेतनया व्यवहारयति यथेच्छया
सुकविः काव्येस्वतन्त्रतया॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इति श्रवंसुप्रवं काव्यं प्रशस्य तत्कृतत्वेन काव्यमपि प्रशंसति।

लोकोत्तरगतावर्णनिपुणः कविः।

तस्य कस्य भवेत्काव्यं रसभावनिरन्तरम्॥

लोकवृत्तानुवर्तिनमेव सर्वेऽपि प्रशंसन्ति, तदितरमाक्षिपन्ति लौकिकाः। रसभावनैरन्तर्येण लोकोत्तरेऽपि गतावर्णनया अनाहित्यभानतया चमत्क्रियमाणायां वर्णनायां निपुणस्य कवेः रसभावनिरन्तरं कस्य काव्यं भवति। लोकोत्तरगतावर्णनानिपुणः कविरित्यनेन लौकिकवत इति वा कृतप्रुतिशब्दजनकानामत्र श्रुतिवेऽपि अन्त्यावर्णाश्रयस्य शब्दजनकस्य कवेः कस्य काव्यनाम शब्दार्थौ नित्य सम्बन्धौ स्तयोरपृथक् भावात् तस्माद् श्रुतिवेदौ शब्दार्थावेव काव्यमित्युक्तं भवति। शब्दार्थौ यौ श्रुतिवेदौ च महाभाष्यादिनामसते अलंकारकपधर्मसुखेन। वामनस्यमते गुणनपधर्मसुखेन।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

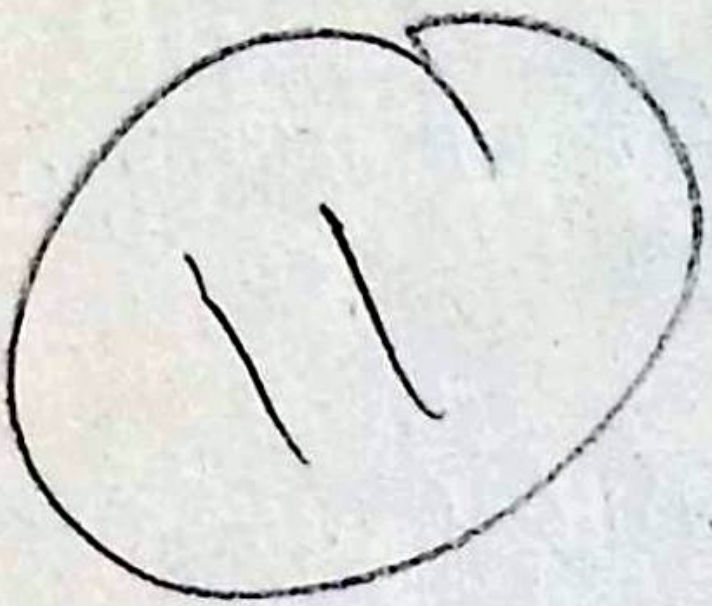

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collecti

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

15/13

कुन्तकस्य मते वक्रोक्तिव्यपदेशेन भणितिः
वैचित्र्येण व्यापारेण भट्टनायकस्य मते
भोगकृतेन व्यापारेण श्रीमदानन्दवर्धनाचार्याणां मते ध्वनिभुखेन। अत्र तु रसभाव
निरन्तरमित्यनेन रसादीनां ध्वनिरूपतया तेषा
मेवात्र प्राधान्यं प्रतिपादनादानन्दवर्धनमत
मेवास्माभिरङ्गीकृतमिति कृतं भवति।

रसभावनैरन्तर्यं कथनेन काव्यप्रकाशकारो
क्तं दोषाराहित्यं गुणवत्ताहित्यं स्वीकृतं
तद्व्यतिरेकेण रसादीनामवस्थानं सम्भवात्
तथा चोत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते। अलंकारान्
स्वीकरणीयत्वे नियमाभावात्। सामान्यलक्ष
णे प्रसङ्गेन कृतः अतएव काव्यप्रकाश
कृतापि तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृतौ
पुनः क्वापि स्वलंकारस्वीकारे नियमाभाव
उक्तः। अलंकारस्यानियमेन स्वीकार्यत्वे
काव्यस्याधमत्वं च प्रसज्येत। तस्मादलंकार
हान्यामपि न काव्यत्वहानिः यथा—

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

प्राणं सीत्मभवज्जे त्रणायिनो प्रख्यापयिष्यन्क्रमं
प्रियान्_सायग स्वापि शालमतिः किन्त्वास्नसं
व्रेक्षसि। प्रत्याख्यान परा जुगुप्सुखो यमधुना वा
मप्युपेक्षितचेत्_सौभाग्यं तवदेहि कुत्रगतमि
त्यन्वेषणीयं भवेत्।

अत्रस्फुटेन काप्यलंकारः। रसस्य प्राधा
न्यात्_नालंकारता क्वं कविसामन्येन
काव्यलक्षणमुक्त्वा तद्विषये मतभेद
प्रदर्शयितुमाह—

किमात्मकं तत्किंरूपं क्रियाभेदप्रभेदवत्।
किं गुणं किमलंकारमिति निश्चिनुतेनुकः॥

काव्यस्यात्मत्वेन शरीरत्वेन शब्दार्थौ आत्मवत्
रसादिधर्मत्वेन दोषगुणालंकाराणामस्थान
च युक्तिमदेव निर्णितवद्भट्टः श्रीमदानन्द
वर्धनाभिनवगुप्तिश्च यते अलंकारवादिना भामहादीनां चतुराणां मध्ये
काव्यस्यात्मा? शरीरं किं? सिद्धान्त
भेदाः किं कियन्तः प्रभेदाः इति
के गुणाः के वालंकाराः? इति निश्चितं

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

16/B

कोऽपि प्रभवति। तेषां मध्ये केनापि निश्चितं न पार्थत इत्युक्तं भवति। अलंकारगुण भणिति वैचित्र्यभोगात्मकत्व वादिनां भामह वामन कुन्तक भट्टनायकानां कथं युक्ति विदुरत्व ध्वन्यात्मवादिनां श्रीमदानन्दवर्धनाभिनवगुप्तपादानां कथं युक्तिमत्त्वमिति वक्ष्यमाणं स्वमतानुवर्तिनः प्रतिसाधयितुं तेषां मतानि पृथक्कृत्य पृथक्कृत्य उपन्यस्य युक्ति विदुरत्व तेषां प्रतिपाद्य तन्निरासेन समर्थनां श्रीमदाचार्यानन्दवर्धनाभिनवगुप्तपादानां मतं प्रतिष्ठापयति।

भामहो भट्ट मुख्यास्तु प्राच्योलंकारवादिनः।
अलंङ्कार प्रधानत्वं काव्यानां प्रत्यपादयन्॥

प्रतीयमानव्यर्थ वाच्योपस्कारकृत्तया
निचिक्षिपुरलङ्कार पक्षिप्तैषां मनीषया॥

अलंकारशास्त्रप्रथम प्रवक्तारो भामहादय
वस्तु दोषारहिते गुणवति रसवत्यलंकारवति ध्वन्यभा
वे न वस्त्वलंकारवति च काव्येसर्वत्रानङ्गी

17/B

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

रागाभेव प्रधान्यं प्रत्यपायन् वस्तुरूपत्वेन
अलंकारस्वरूपत्वेन च ध्वन्यमानमर्थं च वाच्यशोभा
करत्व सामान्यधर्मयोगेन स्वकुक्षया अलंकार
पक्षिनिक्षिप्तवन्तः। तेषां मते विवक्षितान्यपरवाच्यादि
ध्वनिनामलङ्कारपक्षे निक्षेप क्रमश्च प्रदर्शते

पर्यायोक्ते तथाप्याजस्तुतावाक्षिप्तभूषणे।
अप्रस्तुतप्रशंसायां समासोक्तौ वनन्वये॥
उपमेयोपमादौच तेऽलङ्कारकारिभिः।

वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकं परम्।
स्वसिद्धये परापेक्षः परार्थं स्वसमर्पणम्।
इति भङ्ग्या द्वितिधया यथायोगमुदाहृतम्॥

प्रतीयमानं वस्त्वेकं वाच्यशोभातिधायिनम्।
द्विधैव भावालङ्कारं त्रयोपायेदभागयत्॥
रूपके विषये तुल्ययोगितादिष्वपि हृतम्।
गम्यमानोपमा वाच्य शोभाहेतुक यौदिता॥

रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि प्रभृतौत् रसादयः।
वाच्यशोभाकरत्वेन तैरेवप्रतिपादिताः॥
प्रतीयमानं वो त्तेषा स्वयमेव प्रयोदिता।
इत्थं ध्वनि स्त्रीकरणेपि तैरलंकार इरितः॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भामहादिभिस्तु पर्यायोक्तादिषु व्यज्यमानं वस्तुमात्रं वाच्योपस्कारकत्वेन स्वसिद्धये परार्थोपः परार्थं स्वसमर्पणं इति द्विप्रकार या अंग्या यथायोगं प्रतिपादितम्। तत्र

18/B प्रपञ्चितं। पर्यायोक्ते समासोक्त्युपमेयोपमासु स्वसिद्धये परार्थोपः यत्र पुनः प्राकरणिक वाक्यार्थवाक्षिप्तं स प्राकरणिकार्थपरस्मै स्वोपस्कारहेतुतया वर्णनीयं। तत्राप्रस्तुत प्रशंसायामाक्षेप व्याजस्तुतौ वक्रोक्तौ च परार्थे स्वसमर्पणं। यथोदाहरणमालायां। पर्यायोक्तस्य॥ आकर्ण्य यात्रापटह प्रणादान् पौष्पनिर्हस्तग सायणाध्वनौ। अरण्यासिहौरिभूपती नामाहन्यते चैत्रगरोपि भास्ति॥ अत्र प्रयाणपटहश्रवणसमनन्तरमरण्य सिंहैरिनरपरिभवनचित्रीभिति लिखित हास्ति इनन रूप कार्यमनुपपद्यमानतया स्वसेभासिंहये अरिनरपतीनां तत्पूर्वमेवारण्य प्रवेशमरण्यसिंहानां तद्भवन प्रवेशं च कारणमाक्षिपति॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

(16)

" समासोक्तेरपि तच्चैव "

सौभाग्यं तव किञ्चिदंशुमतिनः किमन्त्रभक्तिपरा।
यत्वां सायणमन्त्रिवर्य्यसुभगं प्राप्ताऽन्वयं वल्लभम्॥
लक्ष्मीर्वागधिदेवताश्च सुभगे कीर्तिः क्रमाच्चीतयो भासर्यन्न विभावयन्ति रचयन्त्यन्योन्यसाहाय्यकम्

अत्रलक्ष्म्यादि शब्दानां स्त्रीवाचकत्वाभावात् प्रकरणे काचिद्वृत्त रचकोभातवाचकतया स्त्रीवृत्ता त्तमाक्षिपति " उपमैवोपमायाम्।—

सत्येवादे सम्पदार्थे सक्रियासुसकामपि
स्वामीव मन्त्रि मन्त्रीवस्वामी जयति सायणः॥

इत्यादौ स्वाम्यादीनां मन्त्रादीनां चाभिधेयमानन मन्योन्य सादृश्यं पुनरुक्तत्वयानुपपद्यमान मुपपादकत्वया उपमानान्तरत्वदोसमाक्षिपति।

" अप्रस्तुतप्रशंसायाम्—

श्री सायणार्य्य वदनाब्ज शुचं दधानां प्राप्तिं सदाभ सुवर्ण पतङ्गहस्य। अनटयवमर्हसिनमत्सर मस्य शीर्षगाग्रे मनेत्रपथमस्पृशमतापिकर्तुं॥

अचेतनस्य पतङ्गहस्य शीर्षगाग्रेन मत्सरकरण मुज्जीवत कथनमनुपपद्यमानं सत् स्वसदृश वृत्तये विशिष्टविदुज्जन हृतमत्सरत्व श्रीसायणाभास्य वदनाम्बुरुहं वासेतास्बूलघन

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सारलाभदुःखलिताय कस्मै चेद्दृश्यरूपायार्घ
मस्वालानुसर्पयति ॥ —

20 आक्षेपे —
प्रौढं प्रतापक्षिप्तिनस्त्व सायणार्य्य।
वाच्यागमि वस्तुमवनेपमसद्य वृत्ते: ॥
यद्वोदितेन किमनेन महाधिमद्ये।
मज्जन्तु वारि वनितास्सहदारकैस्वैः ॥

इत्र विवक्षितस्य प्राकरणेवत्वादनुपसर्जनि
कार्यस्य प्रतापावलेपकधनस्याक्षेपस्य
मनुपपद्यमानस्वस्योपपादकाय सदारकाणं
वारिदाराणं महार्णवसलिलमध्य मज्जनकर
णरूपार्थान्तर वस्तव्यार्थाय स्वार्थसा
नमर्थयति ॥ —

व्याजस्तुतौ ॥ —

श्रीमत्सायण मन्त्रिवर्य भवत्स्वागाभि
मानोद्वृत्त्या —

20/B

सर्वस्वं त्यजसीति हन्त स्वकलेलोकः कथंघण्यसि।
सर्वस्वं त्यजतस्तवाप्यहमिदं येनैवते कोटिश्वस्तत्तेदी
घतिरं तपस्तदुदितकीर्तिश्चनश्यत्यते ॥
अत्रप्रतिदिनं कोटिशः प्रवर्धमानत्वः कीर्त्यनु

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

रूप सर्वस्वत्याग निरतस्य सायणार्यस्य याचकेन भक्तस्यागाभिमानो द्योत्यते प्रतिपाद्यमाना विन्दा स्वयमविवक्षिता विवक्षितायत्पः कीर्त्यातिरिक्तः सर्वस्वदायित्वेन स्तुतिरूपाय वस्तुने स्वात्मानम-र्पयते॥ अनन्वये॥

त्यागभोगे त्वधाजाते विजाती विनियोजने।
सायणार्य इवाख्यात सायणार्यस्सवैधते॥

अत्र एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वविरुद्धत्वादवग-तिं सत्सायणार्यस्य उपमानान्तर पर्युदास लक्षणमुत्कर्षमभिव्यज्य तस्मैस्वात्मानमर्पयति। आदिग्रहणाद्विशेषोक्तौ यथा॥

सेतुबधौ समुचिते समयेव्यतीते
दौवारिकेषु बहिरव्यवसारयत्सु
श्रीसायणानरनाथगृहं यियासो
स्वयंभरस्यपि कथाबहुमानयात॥

अत्र बद्धसमाज प्रयाण कारणभूतेषु समयव्यतिक्रमादिष्वनेकेषु सत्स्वपितनुप-तिरनुपबध्यमाना उपबादकत्वेनाधिक्षाय व्यङ्ग्य व्यङ्ग्यरूपायादरातिशयाय स्वात्मान मर्पयति॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

प्रतीयमान वस्तु तिरोधानप्रसञ्जन समर्थे रुद्रटेना
युक्तं प्रतिपादयति। प्रतीयमानमिति।
रुद्रटस्तु प्रतीयमानया उपस्कार कार्यमेकं
वस्तुपरं वाच्योपस्कारकारकाद्विरूपं भावाद्यम-
लङ्कारं स्वयमुदभावयत्। उद्भानक्रमश्च यस्य
विकारः प्रभवद्प्रतिबन्धेन हेतुना येन गम्यते
तमभिप्रायं तत्प्रतिबन्धं भावबोधो॥
अभिधेयमभिदधान तदेव तद्सदृशं सकल
गुणदोषम्। अथान्तरमवगमयति यद्वा-
क्यं सोपरोधाभः॥
आद्यस्योदाहरणम् —
ग्रामतरुणं तरुण्यानङ्गे रुज्वं मज्जति
सनाथशरम्।
पश्येन्याभवति मुहुर्नितरामलिनामुखच्छाया॥
अत्रतरुण्यामुखच्छायामालिन्यमुत्पद्यमानं
स्वनिमित्ततया संकेतभ्रंशं जनितमनः
खेदमङ्गं व्यभिचारिपाति। द्वितीयस्योदा-
हरणम् —
22 इमामिनियदबला करुणैतथाहमस्मिन्
गृहे गृहपतिश्च गतोमिदेशम्॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

'कँयाचस्ते लभिह वासभियँ पशादिश्च
शूर्मभान्धश्चधीरानुमूढपान्थ॥

उदाहरणयो वासनिषेधस्तरवे लक्षणवक्तृ
वैशिष्ट्यवशात् प्रतीयमानाय गृहपति
निदेशगमनादि निर्यन्त्रणा लभ्यनति सुख
वासाभ्यनुज्ञा लक्षणाय वस्तुने स्वलामनमर्पयति।

इदँ व्यङ्ग्यस्य वस्तुनास्तिरोभावक्रमः
व्यज्यमानालँकार तिरस्कारक्रमश्च।
रूपकतुल्ययोगितादीपकादिषु

22/B गम्यमानोपमाद्यश्च को क्या हेतुत्वेनोक्ता
रसवक्रेय ऊर्जस्वि प्रभृतौ वसादि
ध्वनिश्च तिरोभावितः॥

यथा—

पद्मोल्लास पदे महाराजाधिराजश्रीधर्मपालदेव
जिह्वाभेदिय जङ्घा अङ्घ करण क्रीडाहंसोदार
श्रीर्यत्पक्षाति देकवी। प्रियमहादेवीदय
यमक श्लिष्टसायक पानयक्षितिमिमान
चन्द्रभास्करम्॥ अजनाकि नोल्लास
दिभिर्नद्भी समुल्लासादिनां पतंगादिभि
स्सायकस्यस्यैपर्यं व्यज्यते॥

पाकं व्रजते

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अपह्नुतौ यथा — अपह्नुता यथा —

सुगुप्ताङ्ग. श्रीमत्सचिवमिषेतस्त्रायणीतिथौ
कृपाण व्याजेन स्वगयसि करे नालियमहिम्न।'

23 तथापि स्वंभावं प्रकटयति स्वैरहा - सुहृदो

यशःक्षीरैस्साकं समितपृथिवीमण्डलभरं
प्रणेतारः॥

अत्र कृष्णसायकयोः खड्गनालिकयोश्चैपम्यं
गम्यते।'

दीपके यथा —

सर्वेषिवाक्यानित्य सम्यङ्निर्भाजनं सेवितुं सौख्य
निधानभूतम्।

सारस्वतं सायकमन्त्रिगर्भं सन्धानदं
सङ्ग. समूपतिज्ञ्य॥

अत्र सारस्वतसन्धानदसङ्ग. समूपतिनां
सायकस्यचौपम्यम्॥

तुल्ययोगितायां यथा —

साहित्यगर्भस्वरसंज्यरत्नैर्याख्यातापराशेमुषि
निष्ठेषैपंक्षापितत्वंनयमथानीतिर्निजाशाभवते॥

सम्पत्तिर्वरवाचिवारणगतिसंपकारक्षमा —

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection